

Մ. Տամատյանի կյանքն ու գործունեությունը (նախակուսակցական փուլ)

Մարգարյան Ս. Թ.

*պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր,
ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ (Երևան, Հայաստան)
sargsyansuren@yandex.ru*

Վճռորոշ բառեր՝ Միհրան Տամատյան, Օսմանյան կայսրություն, ազգային-ազատագրական պայքար, Ռամկավար-ազատական կուսակցություն, սփյուռքահայ մամուլ

Жизнь и деятельность М. Таматяна (предпартийный этап)

Саргсян С. Т.

Институт истории НАН РА (Ереван, Армения)

sargsyansuren@yandex.ru

Аннотация: Мигран Таматян - один из самых ярких представителей первого поколения армянской национально-освободительной борьбы. Человек-гражданин, в лице которого сочетались теоретик-идеолог, организатор и боец, сражающийся с оружием. Фигура, которая вместе со своими верными современниками смогла без страха и без колебаний выступить против такой сверхдержавы как Османская империя, чтобы бороться за свободу своего народа.

У М. Таматяна был трезвый ум, большое сердце и чувствительная душа, которые были объединены в человеке с прекрасным, сочувствующим мужским физическим телом. Его жизнь и патриотическая деятельность могут быть полностью представлены только путем объединения постов и их глубокого анализа. На допартийной стадии деятельности М. Таматяна происходили события, которые обусловили и стали основой его дальнейшей революционной деятельности.

Ключевые слова: Мигран Таматян, Османская империя, национально-освободительная борьба, Партия Рамкавар Азатакан, пресса армянской диаспоры

M. Tamatyan's life and activities (pre-party stage)

Sargsyan S. T.

Institute of history of NAS RA (Yerevan, Armenia)

sargsyansuren@yandex.ru

Abstract: Mihran Tamatyan is one of the brightest representatives of the first generation of the Armenian national liberation struggle. A man-citizen, in whose person the theorist-ideologue, the organizer and the fighter fighting with a weapon were summed up. A figure who, together with his faithful contemporaries, was able to rise up against the super-powerful Ottoman Empire without fear and without hesitation fight for the freedom of his own people.

M. Tamatyan had a sober mind, a big heart and a sensitive soul, which were combined in a man with a beautiful, sympathetic masculine physical body. His life and patriotic activities can be fully presented only by combining the posts and analyzing them in depth. In the pre-party stage of M. Tamatyan's activity, events took place, which conditioned and became the basis for his further revolutionary activity.

Keywords: Mihran Tamatyan, Ottoman Empire, national liberation struggle, Ramkavar Azatakan party, press of the Armenian diaspora

XIX դարի վերջին քառորդին երբեմնի հզոր Օսմանյան կայսրությունը խիստ թուլացել էր: Եվրոպական երկրների արևելյան քաղաքականության մեջ դեպի հարավ՝ դեպի տաք ջրեր ռուսական առաջխաղացման դեմ հուսալի պատվար համարվող «տարբեր ռասաների հավաքածու» [1, էջ 222] կայսրությունում այդ երկրների թելադրանքով իշխանություններն իրավիճակը շտկելու համար մի շարք միջոցառումներ ձեռնարկեցին: Մակայն

դա գրեթե անհնարին էր «միջնադարյան մակարդակում» [2, էջ 173-174] մնացած թուրքերի դեպքում: Բարենորոգչական այդ ծրագիրը՝ օսմանիզմը, որը ձևակերպված էր 1869 թ. սուլթան Աբդուլ Ազիզին թողած Ֆուադ փաշայի կտակում, իրենց հայրերի գործած սխալները (քրիստոնյաներին չոչնչացնելը) շտկելու և հպատակներին թուրքացնելու նպատակ ունեւ, ավարտվեցին անհաջողությամբ:

1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո Եվրոպայից դուրս մղվելով թուրք կառավարողներն իրենց ամբողջ ուշադրությունը կենտրոնացրին կայսրության արևելյան հատվածի (այսինքն՝ Արևմտյան Հայաստանի) վրա: Հայ մարդու աշխարհընկալումն ու հոգևոր արժեքների համակարգն աստիճանաբար սկսեցին վերափոխվել: Սկսված շարժումն ուներ **սոցիալական-ազատագրական բնույթ** և ձգտում էր նախ և առաջ վերականգնել հայ մարդու արժանապատվության զգացումը: Իսկ **բնույթով** այն սկզբում **բարեշրջական** էր (ռեֆորմիստական), և այն **համաժողովրդական չդարձավ**, այլ **եղավ ու մնաց մտավորական վերնախավի մտածելակերպի և ճիգերի մակարդակում**: Շատ դեպքերում էլ այն **պայմանավորվեց արտաքին գործոնների ընթացքով** և մշտապես կախյալ մնաց դրանից:

Սկսված ազատախոհական խլրտումներն աստիճանաբար վերաճեցին ազգային-ազատագրական պայքարի: Ուժերը խիստ անհավասար էին: Հայերի հույսը եվրոպական երկրների օգնությունն էր, սակայն նրանք չարաչար խաբվել էին: Պայքարում զոհվում էին հայության լավագույն ուժերը, իսկ արդյունքում բացի բարոյահոգեբանական հերթական հաղթանակներից ու ոգևորությունից, օգուտներ գրեթե չունեցանք: Իսկ պայքարի ղեկավարողների զգալի մասը հարմար տեղավորվելով թուրքական պառլամենտի փափուկ աթոռներին և խաբվելով նրանց արևելյան մեղրածոր խոստումներին, մոռացան թշնամանքն էլ, թուրք-քրդական տմարդի վայրագություններն էլ: Ամենացավալին այն եղավ, որ արդյունքում արևմտահայությունը կորցրեց իր զգոնությունը, մսխեց մեծ թվով զոհերի գնով Երկիր մտցրած զենք-զինամթերքը և անհամար զոհեր տվեց եղեռնի ժամանակ:

Հայ ազգային-ազատագրական պայքարի խանձարուր Սահմանադրական շարժումն արևմտահայությանն իր ուժերի նկատմամբ վստահություն ներշնչեց և փոփոխության պահանջ առաջացրեց:

Գաղափարախոսական այդ շարժմանը հաջորդեցին Զեյթունի 1862 թ. Ապստամբությունը որպես առաջին զինված պայքարի դրսևորում և Հայկական հարցի միջազգայնա-

ցումը, որոնք նպաստեցին սկսված պայքարի հետագա խորացմանը: Հատկապես շրջադարձային եղավ Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածը, որը «Հայոց համար իրաւունք մը, Թուրքիոյ համար պարտաւորութիւն մը եւ Եւրոպայի համար՝ պարտականութիւն մը կը ներկայացնէր» [3, էջ 325]:

Բեռլինի խաբեությունից հետո, 1880-ական թթ. սեփական ուժին կոթնելու գաղափարներով տոգորված արևմտահայ այդ շարժումը թևակոխեց կազմակերպական շրջափուլ: Ոգևորում էր նաև բալկանյան ժողովուրդների օրինակը: Պայքարում զուգահեռ տիրապետող էին երկու մտայնություն. նախ՝ կրթել, լուսավորել ժողովրդին, ապա՝ պայքարել նրա ազատության համար:

Հատկապես գավառահայությանը լուսավորելու, աշխարհիկ դպրոցներ բացելու և արտագաղթը կանխելու նպատակով ստեղծվեցին ընկերություններ, որոնցից բեղուն գործունեություն ծավալեց «Միացեալ ընկերութիւնք հայոց»-ը [4]:

Բացվեցին նոր դպրանոցներ և կրթության գործն աշխարհականանցավ: Վանական վարդապետին փոխարինելու եկավ եվրոպական համալսարաններում կրթություն աշխարհիկ վարժապետը: Արդյունքում մեծացավ մի սերունդ, որն այլևս գրագետ էր և տեղյակ եվրոպաներում ընթացող հեղափոխական-ազատագրական ոգորումներին: Կործանման եզրին հասած հայ ժողովուրդը Մ. Խրիմյանի «երկաթե շերտի» քարոզ-կոչից հետո, ոտքի ելավ ազգային-ազատագրական պայքարի որը «հեղափոխություն» ինքնանվանվեց:

Հայ ազգային-ազատագրական պայքարի պատմությունը հարուստ է ազատամարտիկ-գործիչների անզուգական կոհորտայով: Այդ շարժման առաջին սերնդի ամենավառ ներկայացուցիչներից մեկը Միհրան Տամատյանն է: «Ճգնեցեք, - իրավամբ գրում է Վ. Ղազարյանը, - գրել պատմութիւնը 19-րդ դարու աւարտին եւ 20-րդ դարու սկիզբը Արևմտահայաստանի ու Կիլիկիոյ մեջ ծաւալած ազգային ազատագրական շարժումներուն: Ձեր դիմաց պիտի գտնեք անպայման Տամատեանը՝ իբրեւ արձանացեալ խորհրդանիշը մտաւորական հեղափոխականի եւ աննահանջ կազմակեր-

պիչը դիմադրական թե կամաւորական շարժումներու» [5; 6, էջ 7]:

Մարդ-քաղաքացի, ազգային-ազատագրական պայքարի լուսավոր դեմքերից, ի դեմս որի նույն անձի մեջ ամփոփված էր տեսաբան-գաղափարախոսը, կազակերպիչն ու զենքը ձեռքին մարտնչող ազատատենչ մարտիկը: «Անկասկած որ այսօր աշխարհն աւելի լաւ պայմաններու մէջ պիտի գտնուէր, իրավացիորեն գրում է ՌԱԿ նշանավոր գործիչ Բարունակ Թովմասյանը, - եթէ Տամատեանի արժանիքներով օժտուած մարդոց թիւը ըլլար մեծ: Արդարեւ անոր կեանքի փիլիսոփայութեան մէջ տիրապետող տարրը մարդկայնութիւնն էր» [7]:

Գործիչ, ով առանց երկնչելու կարողացավ իր հավատավոր սերնդակիցների հետ անվարան դուրս գալ գերիզոր Օսմանյան կայսրության դեմ և առանց երկնչելու պայքարել սեփական ժողովրդի ազատության համար: Խոսել «անցեալ դարու 90ական թուականներէն, իրավացիորեն նշում է Մ. Տամատյանի ժամանակակիցը, - մինչէ ներկայ օրերու արեւմտահայ ազգային-քաղաքական և այլ հասարակական շարժումներու և մեր պատմութեան սա վերջին վաթսուն տարիներու ազատագրական, հասարակական և մտաւորական բովանդակութիւն տուող ռահվիրաներու փաղանգէն վերջին յամեցող» [8] Մ. Տամատյանի կյանքի ու կատարած ազգանվեր բազմաբեղուն գործունէության մասին, փորձել ճշտել նրա կատարած դերակատարության տարողությունը, ուղակի անհնարին կլինի առանց համադրելու և խորությամբ դրանք վերլուծելու: Ավելին, պատմական հեռվից Մ. Տամատյանի գործունէության ամբողջական նկարագիրը վերհանման ու առանց որևէ բացթողման ներկայացնելու «յանձնառութեան մը լրիւ աւարտումը դժուար թէ յաջողուի որեւէ մէկուն կողմէ» [8]:

Մ. Տամատյանը նախ և առաջ հայ մարդ էր, իր ժողովրդի իսկապէս արժանավոր գավակը, որը երիտասարդ «տարիքէն մինչէ ալեհեր տարիքը ցուցաբերեց ամբողջական նուիրում, հաւատք մեր ժողովուրդի պայծառ ապագային հանդէպ» [7]: Ուներ սթափ միտք, մեծ սիրտ և զգայուն հոգի, որոնք համադրված էին գեղեցիկ, համակրելի առնական

Ֆիզիկական կազմվածքի տեր մարդու մեջ: Նա հայ ազատագրական շարժման այն սակավաթիվ ռահվիրաներից էր, որ այդ շարժմանն ու ինքնիրեն հավատարիմ մնաց մինչև իր վերջին շունչը: Նա քննող, քննադատող, խորաթափանց և գործնական մտքի տեր հեղափոխական գործիչ ու կազմակերպող ղեկավար էր: Անկաշառելի նկարագրով ուղղամտության, պարկեշտության և ճշմարտության ջատագովն էր, անշահախնդիր ու «անանձնական նուիրումով ազգային կուսակցական օժտուած ղեկավար: Տիպար հայրենասէր մը, մեր ազատագրական շարժման ճիշդ ուղին ըմբռնող և զայն գործադրող» անձնավորություն [7]: Մ. Տամատյանի կյանքը լեցուն էր սխրանքներով: Նա ամբողջովին ու անսակարկ նվիրված էր ազգին ու հայրենիքին: Ազատագրական շարժման նվիրյալը տոկուն նկարագրով, իմաստնութեամբ, արդարամիտ ու քաջակորով իսկական հեղափոխական էր, քաղաքական գործիչ, գաղափարախոս, հայրենասէր ու մտավորական: Ժամանակակիցները միաձայն նշում են, որ նա գերազանցապէս գործի մարդ լինելով հանդերձ նաև պերճխոս էր, խոսքի ու գործի վարպետ:

Միհրան Տամատյանը Ազգային սահմանադրության հասակակիցն էր, ծնվել է 1863 թ.¹ Պոլսում, կաթոլիկ հայի ընտանիքում: Հայրը՝ Մերովբէ Տամատյանը եղել է նկարիչ – ծեփագործ: Մոր անունը Թագուհի էր: Մեկ եղբայր² ուներ և երեք քույր: Նախնական

¹ Մ. Տամատյանի մասին առկա հուշագրական գրականության մեջ և ուսումնասիրություններում նրա ծննդյան թվականի մասին տարակարծություն կա: Մ. Տամատյանին նվիրված միակ աշխատության հեղինակ և նրա կենսագիր Պ. Տեփոյանը նշում է 1863 թ.: Իսկ Վաչէ Ղազարյանի խմբագրությամբ և առաջաբանով լույս տեսած «Իմ յուշերէս» ինքնակենսագրական հուշագրության մեջ, «Արեւ» թերթի Մ. Տամատյանին նվիրված մի քանի հրապարակումներում (տես «Արեւ», թ. 5630, 1937, 18.08.1945 և այլն) և Ա. Յափուճյանի Մ. Տամատյանի մասին հրապարակված երկերի մասին գրախոսականներում նշվում է 1864 թվականը: Անձնական դիտարկումների, համեմատությունների և վերլուծությունների արդյունքում հակված ենք կարծելու, որ ճիշտը 1864 թվականն է:

² Պ. Տեփոյանի վկայությամբ Տամատյանի եղբայրը՝ Տիգրանը, թեև որևէ կուսակցության չի հարել, սակայն սոցորված է եղել հեղափոխական գաղափարներով: Ապրել է բուռն, արկածալից կյանք և մահացել է Կ. Պոլսում 1916 թվականին [9, էջ 31]:

կրթությունը ստացել է Պոլսում, այնուհետև 1872-1880թթ. ուսումը շարունակել է Վենետիկի Մուրադ-Ռաֆայելյան վարժարանում, որտեղ «հայրենասերն Հ. Ալիշանի մականին տակ, ինչպես Պեշիկթաշլեան, Արփիար Արփիարեան, Մատթեոս Մամուրեան, Տօրո. Փեշտիմալճեան են» ստանում է հայրենասիրության դասեր, որոնք դարձան ապրելու կերպ և գործելու ուղեցույց ամբողջ կյանքի ընթացքում: Մուրադ-Ռաֆայելյան վարժարանում ուսանելու տարիներին Մ. Տամատյանը «Ալիշանեան կադապարումով կերտած հայրենասիրութեանը» զուգընթաց որոշ չափով հետևել էր նաև Եվրոպայում ընթացող ազատագրական շարժումներին և, բնականաբար, ազդվել դրանցից:

Վենետիկից վերադառնալով Մ. Տամատյանն ուսուցչություն է անում Կ. Պոլսի Միխթարյան և հայ բողոքականների Հայկյան ու Սուրենյան վարժարաններում, այնուհետև Բերայի Նարեկյան վարժարանում: 1882թ.-ին Հայոց Միացյալ ընկերության կողմից որպես ավագ ուսուցիչ ուղարկվում է Ադանայի Աբգարյան վարժարան: 1883 թ. Վեռադառնալով Պոլիս կրկին աշխատում է որպես ուսուցիչ Բոյուք-Դերեյի հայ կաթոլիկ վարժարանում:

Հատկանշական է, որ դեռ աշակերտական տարիներից Մ. Տամատյանը ոգևորվել է Հասունյան-Հակահասունյան եկեղեցական ինդրով, որն այդ ժամանակ նկատելիորեն հուզել էր Կ. Պոլսի ողջ հայությանը: Պոլսահայության առաջադեմ հատվածը սորբոնավարտ Հ. Շիշմանյան-Օերենցի գլխավորությամբ աչքի առաջ ունենալով հատկապես Լեհաստանի հայության կորուստի իրողությունը և գիտակցելով ազգային ուժացման վտանգը՝ հանդես էր գալիս դավանափոխության ջատագով և հետադիմական ուժերի ու Վատիկանի անսքող դաշնության կամակատար, կաթոլիկ հայերի հովվապետ Անտոն Հասունյանի դեմ³:

Մ. Տամատյանի երիտասարդությունը համընկավ արևմտահայ իրականության մեջ ծավալվող ազգային արժեքների գնահատման և զարթոնքի իրադարձություններին, հասա-

րակական կյանքում ձևավորվող առաջադիմական և հետադիմական դիրքորոշումների և խմբակցությունների պայքարի ժամանակաշրջանին: Հայրենիքի ազատության նվիրյալի հեղափոխական գործունեությունը կարելի է բաժանել երկու կարևորագույն ժամանակահատվածների՝ **նախակուսակցական** և **կուսակցական**: Ընդ որում, առաջին շրջանում նրա գործունեության հիմնական էությունը Արևմտյան Հայաստանի և Կ. Պոլսի տարբեր վարժարաններում մանկավարժական գործունեությանը զուգընթաց քարոզչական-կազմակերպական և հայության կյանքում եղած թերությունների ու հարստահարությունների լուսաբանումն էր. «Ուսուցիչ է պետք հայկ. գաւառին մեջ տգիտութեան խաւարին գիրկը խարխափող այս ժողովուրդին – ներկայ, կ'ըսէ երիտասարդ Տամատեանը և ձգելով գեղեցիկ Կ.Պոլսոյ անդորր ավունքը և հանգստաւէտ և ապահով կեանքը՝ կը մեկնի Տարոն, կը մեկնի Կիլիկիա, հոն ուր կը կանչէ զինքը ձայնը պարտականութեան» [10]: Իսկ այնուհետև ժողովրդի գիտակցությանն այդպես այլևս շարունակել ապրելու անհնարինության գաղափարի սերմանումը, թուրքական իշխանությունների ապօրինի գործունեության և քրդական հրոսակների թալանչիական պահվածքի քննադատությունը:

1884 թ. Միացյալ ընկերության հրավերով իբրև Ներսիսյան դպրոցի տնօրեն-ուսուցիչ Մ. Տամատյանը, թողնելով օսմանյան մայրաքաղաքի հեշտ ու հաճելի կյանքը, մեկնում է Մուշ և լծվում տարաբախտ հայության կրթական նվիրական գործին: Այստեղ նա աշխատում էր աչքի ընկնող հասարակական գործիչներ Մկրտիչ Սարյանի և Մարկոս Նաթանյանի հետ: 1886 թ. նրանց ձերբակալությունից հետո Մ. Տամատյանը ստանձնում է Տուրուբերանի և Վասպուրականի վարժարանների տեսուչի պաշտոնը, միաժամանակ հանդիսանալով Մշո Ներսիսյան ուսումնարանի և Ազգանվեր Հայուհյաց ընկերության Մուշի իգական վարժարանի տնօրենը: Դեռևս Վենետիկի Մուրադ-Ռաֆայելյան դպրոցում ուսանելու ընթացքում ալիշանյան ռոմանտիկ հայրենասիրությամբ տոգորված և Եվրոպական ազատագրական

³ Կ. Պոլսի հայությունը բաժանվել էր Հասունյանի կողմնակիցների և ընդդիմադիրների, որից էլ շարժումն ստացել էր Հասունյան-Հակահասունյան անվանումը:

գաղափարախոսություններից ազդված Մ. Տամատյանը 1884-1888 թթ. Մուշում ուսուցիչ աշխատելու տարիներին տեսավ հայ ժողովրդի ծանր ու անտանելի վիճակը և ապրեց դրանով:

Մրտացավ հայրենասերն ու մարդասերը նաև հասկացավ, որ նախորդ դարերի նման առանց ընդվզելու ժողովուրդը շարունակում էր լուռ կրել այդ ծանր լուծը և վերածվել էր կամագուրկ ամբոխի ու եզրակացրեց, որ հարկավոր է պայքարել և այն էլ զենքով: Կրթական խաղաղ աշխատանքի նվիրյալ երիտասարդն աստիճանաբար դարձավ «զինական ու քաղաքական» անզիջում պայքարի կազմակերպիչ և 1886-ից որդեգրեց հեղափոխության ուղին [11, էջ 153-154]:

Կարևոր է նաև, որ 1884-1888 թթ. Տարոն-Տուրուբերանում մանկավարժական գործունեության ընթացքում Մ. Տամատյանը աշխատանքին զուգընթաց իր մաշկի վրա զգաց և հնարավորություն ունեցավ մոտիկից ուսումնասիրելու հայ ժողովրդի իրավագուրկ ու հարստահարված ապրելակերպի հարվածները, տեսավ հայության գոյությանն սպառնացող իրական վտանգը և հասկացավ, որ հայությունն այդպես ընկճված ու խեղճացած է ստացած մշտական ծանր հարվածներից: Որ տևական ժամանակ այլ ելք չգտնելով՝ ստիպված համակերպվել է այդ ստրկական վիճակին, դարձել կամագուրկ ամբոխ:

Հենց այստեղ էլ նրա մոտ հոգեկան մեծ հեղաշրջում է տեղի ունենում. մանկավարժական խաղաղ ու հանգիստ աշխատանքին նվիրված խանդավառ երիտասարդը հրաժարվում է իր նախասիրած ազգային կրթական գործին ծառայելուց և դառնում զինված ու քաղաքական պայքարի կազմակերպիչ ու անվախ մասնակից. «Տամատեան ազատագրական գաղափարներու խտացած և յստակապես ձեւաւորուած ոգիին առաքեալն էր այլեւս» [8]: Այսինքն՝ արևմտահայ կյանքում սկսված ազգային-ազատագրական պայքարի **առաջին փուլին**, որը ենթադրում էր նախ սթափվել դարավոր թմբիրից, լուսավորվել, կրթվել և համախմբվել ազատագրական գաղափարների շուրջ: Այնուհետև աստիճանաբար փոխարինելու էր գալիս

երկրորդ՝ համախմբվելու, միակամվելու և ազատության դրոշը պարզելու **փուլը**: Այդ ակտիվ ու նպատակապահ գործունեության արդյունքում էր, որ ուսումն ու դաստիարակությունն աստիճանաբար աշխարհիկ դարձան, **վանական վարդապետն սկսեց տեղը զիջեց վարժապետ՝ աշխարհիկ ուսուցչին**: Փոխվեցին նաև դասավանդման մեթոդներն ու ուսուցանվող առարկաները, առաջադեմ դարձան ոչ միայն վարժապետներն ու ուսուցման ձևերը, այլև ամենի ինչից առաջ հենց ինքը՝ ուսուցանվողը, ով հետո պիտի փոխեր, նորացներ մյուսին, հաջորդին: Ի վերջո, պիտի փոխվեր հայության կյանքն ընդհանրապես, դարերով գոյատևելու փոխարեն վերջապես հնարավոր դառնար ապրել մարդավայել:

Այդ էվոյուցիայի արդյունքը եղավ ազգային-ազատագրական պայքարի **երկրորդ՝** գաղափարաքարոզչական և պրակտիկ գործունեության պայքարի **փուլը**, որը համընկավ Մ. Տամատյանի կյանքի նոր՝ կտրուկ փոփոխության հետ և **դարձակետ** եղավ նրա ճակատագրում ու գործունեության մեջ. **ուսուցիչը՝ կրթական գործի մշակը, դառնում է ազատագրական պայքարի քարոզիչ և քիչ հետո նաև հեղափոխական գործիչ ու կազմակերպիչ** [12, էջ 41 և 48]:

Մ. Տամատյանի այդ գաղափարական հեղաբեկումը տեղի ունեցավ 1886 թվականին: Հենց այդ ժամանակվանից էլ նա որդեգրեց հեղափոխականի ուղին, որոշելով առհավետ կյանքը նվիրել սեփական ժողովրդի ազատության վեհ գործին:

Արևմտյան Հայաստանում ստեղծված դժնդակ, անմարդկային և իրավական անարդարացի կացությունն այլևս հանդուրժել անկարող Մ. Տամատյանին չէին կարող շրջանցել նաև այդ շրջանի Տարոնի և Վասպուրականի հեղափոխական խմորումները: Ընդհանուր առմամբ ինքը՝ Մ. Տամատյանը, արևմտահայ ազգային-ազատագրական շարժման «յեղափոխական գաղափարին խանձարուր» երեք օջախ էր առանձնացնում և դրանք վառարաններ անվանում՝ Վանի, Կարինի և Բաղէշի (Մուշ, Մասուն)՝ վիլայեթները⁴: 1886 թ. նա մեկնում է

⁴ Մ. Տամատյանը «վառարաններ» անվանելով արևմտահայ ազգային-ազատագրական շարժման երեք գլխավոր

Վան, որտեղ ծանոթանում է Մ. Փորթուգալյանի նախկին աշակերտների, ինչպես նաև Վանի ազատախոհ շրջանակների հետ. «Հոն, այն աստեն գոյություն ունեցող **Արմենական կազմակերպության միանալով** հայ ազատագրության շարժումին իր գործնական մասնակցությունը բերած է: Յետոյ Պոլիս վերադառնալով յիշեալ կազմակերպությունը զօրացնելու կ'աշխատեր» [13]: Ի դեպ, այս հետաքրքիր տեղեկությունը երբևէ չի շրջանառվել: Ավելին, հիշյալ հրապարակման մեջ նշվում է նաև, որ ոչ միայն Մ. Տամատյանն է եղել Արմենական կուսակցության անդամ, այլև՝ Մուրադը. «Տամատեան և Մուրատ պատկանելով հանդերձ Արմենական կազմակերպության՝ միաժամանակ Աթենք հրատարակող նոր թերթ մը, «Հնչակ»ը կը ստանային» [13], որի «կուռ և դեպի յեղափոխություն հրավառ խմբագրականները» ավելի գրավիչ և սրտամոտ լինելով շուտով գրավում են նրանց և դարձնում իրենց հետևորդներ: Նշենք, որ Արմենական կուսակցության անդամ լինելու փաստին պետք է որոշ վերապահումով մոտենալ, քանի որ նա Վանում մնաց ընդամենը ութ օր և հազիվ թե հասցներ այն աստիճանի յուրացնել արմենականների գաղափարները, որ անդամագրվեր կուսակցությանը: Այլ խնդիր է և հավանաբար այդպես էլ եղել է, որ հայ ազատագրական պայքարի նվիրյալը դառնար արմենականների համախոհը, համակիրն ու սատարեր նրանց:

Հետագայում անդրադառնալով այդ շրջանում Վանում տիրող հեղափոխական մթնոլորտին Մ. Տամատյանը նշում է, որ Վանն առանձնանում էր «պատրաստուած, զարգացած եւ եռանդուն» և մշտական փնտրտուքի ու եռուզեռի մեջ երիտասարդություն ունենալով: Դրանից էլ քաղաքը «մշտական խառնարն մըն էր, բնականէն տրամադիր յեղափոխական ամենայանդուզն ձեռներեցութիւններու» [5, էջ 31], հետագայում վերհիշում է նա: Այնուհետև Մ. Տամատյանը նշում է, որ Վանում գործող Մ. Փորթուգալյանն ու նրա շուրջ համախմբված ուսուցիչները հեղափոխական գաղափար-

ներով տոգորված կրակոտ հայրենասերներ էին, որոնք «քաջալերանք կը ստանային Խրիմեան Հայրիկէն» ում իրավամբ կարելի է նկատել իբրև հայ հեղափոխական շարժման նախակարապետն ու ռաիվիրան:

Նրա մեծ ներդրումը հայոց վերագործունքի և նորովի մտածող սերունդ դաստիարակելու գործում բարձ գնահատելով հանդերձ Մ. Տամատյանը միաժամանակ նշում է, որ Մ. Փորթուգալյանն ու նրա համախոհները այնքան էլ խելամիտ չէին: Նրանք հաճախ գործում էին արարքներ, որոնք ավելի էին գրգռում, թշնամացնում թուրքերին: Այսպես, Վարժապետարանի մեջ բացահայտ կրակոտ հեղափոխական բնույթի ճառեր էին արտասանում, հայրենասիրական երգեր երգելով ռազմական քայլարշավներ էին ձեռնարկում և նույնիսկ թուրքերի աչքի առաջ Այգեստանի «բացատներուն մեջ զինավարժութեան փորձեր անում» [5, էջ 31]: Վանում այդ «յեղափոխական գործունեությունը այնքան ցուցադրական բնույթ էր ստացել, որ չէր վրիպել կուսակալի ուշադրությունից անգամ» [5, էջ 31]: Վերջինս մի հայի ներկայությամբ ասել էր, որ ազատագրական շարժումը գաղտնի պետք է լինի և ոչ թե բացահայտ, «մանաւանդ որ հայերուն հանած աղմուկը աննպատակ երեւոյթ մըն է, տակը պարապ, որ Հայութեան գլխուն փորձանք կը բերէ» [5, էջ 31]:

Ի դեպ, Արմենական կուսակցության ծրագրի «Յեղափոխութեան ճամբով ապահովել հայ ժողովուրդի ինքնիշխանութիւնը» և այլ հավասարակշռված հիմնադրութենքը հուշում էին, որ այն ավելի շուտ ինքնապաշտպանական կամ «յեղափոխութեան պատրաստութեան» կազմակերպություն էր, քան թե ուղղակի հեղափոխական. «Արմենականութիւնը իր մեջ կ'ամփոփէր ե՛ւ յեղափոխականը, ե՛ւ կուլտուրական գործիչը: Ան կը հաւատար թե՛ աստիճանական խղաղ զարգացումին եւ թե՛ յեղափոխական գործելակերպին՝ զենքին» [14, էջ 80-81]: Ամենայն հավանականությամբ հենց արմենականների տեղացիներ լինելու կարևոր գործոնին ու այդ երկվությանը պետք է վերագրել նրանց որդեգրած այն խոհեմ դիրքը, որ նրանք դրսևորեցին 1894 թ. Տարոն-Մասունի հեղափոխական իրադարձությունների և 1896 թ. Վանի «Մեծ դեպքի» ժամանակ:

օջախ էր առանձնացնում: Դրանք էին Վանի, Կարինի և «Բաղէշի (Մուշ, Սասուն)» վիլայեթները, որոնք «կարելի է նկատել յեղափոխական գաղափարին խանձարուրը»: [5, էջ 30]:

Այնուհետև Մ. Տամատյանը մի ուշագրավ դիտարկում էլ է անում նշելով, որ հատկապես կուսակցական պատմագրությունը «գրեթե կ'աստուածացնէ» Մ. Փորթուգալյանին, այնինչ Վանից հեռանալուց և Մարսելում հաստատվելուց հետո «պրն. Փորթուգալեան արդէն յեղափոխական գինիին մէջ շատ ջուր խառնած էր», որի հետևանքով էլ «իր գործակիցներէն խումբ մը երիտասարդներ, բաժնուէլով իրմէ, կը հիմնեն Հնչակեան Կուսակցութիւնը» [5, էջ 27]: Ավելացնենք, որ ընդհանուր առմամբ Մ. Տամատյանն իր հուշերում այնքան էլ նպաստավոր կարծիք չունի Մ. Փորթուգալյանի հայրենիքից հեռանալուց և Մարսելում հաստատվելուց հետո ծավալած գործունեության մասին: Մակայն նշենք, որ դա բոլորովին էլ չի ստվերում Մ. Փորթուգալյանի բերած մեծ նպաստը հայ ազգային-ազատագրական շարժմանը և նա իրավամբ եղել է այդ շարժման աննկուն ռահվիրաներից մեկը:

Այդ շրջանում Մուշում պաշտոնավարող ազատատենչ Մ. Տամատյանը բնականաբար պիտի բախվեր տեղի կառավարիչների հետ, քանի որ կուսակալ Արիֆ և Մուշի կառավարիչ Սալիհ փաշանները, Մշո սուրբ Կարապետի առաջնորդ եպիսկոպոս Արիստակես Դերձակյանը և հոչակավոր ավագակապետ Մուսա բեկը «կատարեալ աւագակախումբ մը կազմած սանձարձակ եւ բացէ ի բաց կը կողոպտէին ու կը կեղեքէին ժողովուրդը» [5, էջ 31]: Բանը հասել էր այնտեղ, որ ոչ միայն տեղի հայերը, այլև «Մուշի թուրքերն իսկ դժգոհ էին տիրող կացութենէն»:

Առանձնապես լարվածություն առաջացավ այն բանից հետո, երբ Մ. Տամատյանը կազմակերպեց տեղի հայերի միասնական բողոքը Մուսա բեկի դեմ: Հենց այդ շրջանից էլ Մ. Տամատյանն աստիճանաբար դառնում է Մուշի ազատագրական, հեղափոխական շարժման ամենաակնառու գործիչներից մեկը: Նրա գաղափարակիցներն ու աջակիցներն էին Հայրապետ Ջանիկյանը (Մշո Ներսիսյան վարժարանի ուսուցիչ), Մուշի Ազգային Առաջնորդարանի քարտուղար Գեղամ Տարոնյանը: Տամատյանը բազում կողմնակիցներ ուներ նաև հասարակ ժողովրդի շրջանում [15, էջ 31]:

Մ. Տամատյանը շուտով տեղափոխվում է մայրաքաղաք և 1889-90 թթ. ուսուցչություն անում Պոլսի Օրթագյուղի հայ կաթոլիկ վարժարանում [16, էջ 33]: Վերադառնալով Կ. Պոլիս Տամատյանն իրեն գտավ հարազատ միջավայրում՝ այնտեղ սկսվել էին հեղափախական լուրջ խմորումներ: Հեղափոխական գաղափարներով տոգորված ուսուցիչը Կ. Պոլսում հարաբերություններ է հաստատում Համբարձում Պոյաճյանի (Մուրադ), Հարություն Ճանկույանի և նրանց հեղափոխական մյուս ընկերների հետ: Ձևավորվում է ազատության գործին նվիրյալների մի ընկերակցություն, որն այդ ժամանակ «Պոլսոյ ամենէն գործունէայ և եռանդուն խումբն էր» [11, էջ 153-154]:

Իր հուշերում խմբի նպատակի մասին խոսելով Տամատյանը գրում է. «Մեր նպատակն էր Արեւմտահայաստանի և Կիլիկիոյ մէջ յեղափոխական գործունեութեամբ ապահովել Պերլինի դաշնագրով խոստացուած բարենորոգմանց գործադրութիւնը» [5, էջ 83]: Մ. Տամատյանը դա համարում է ազատագրական շարժման առաջին հանգրվանը: Հաջորդ խնդիրը ազգային անկախության ձեռքբերումն էր: Չէր դրվում դասակարգային խտրականության հարցը: Խմբի ծրագիրը Տամատյանի ասելով չի պարունակել որևէ տնտեսական կամ քաղաքական ուսմունք: Նրանք ազատագրված Հայաստանի քաղաքական կառուցվածքի հարցը առաջնահերթ չէին համարում [5, էջ 83]:

Տամատյանը գրում է, որ ի տարբերություն կովկասահայերի, որոնք ուսումնասիրում էին ընկերվարության ուսմունքը (սոցիալիզմ), արևմտահայ երիտասարդությունը «շատ քիչ գաղափար ուներ ընկերվարության վրա» [5, էջ 83]:

1889թ. վերջերին նորաստեղծ Հնչակյան կուսակցության կենտրոնի նորկայացուցիչները ժամանում են Կ. Պոլիս և բանակցում տեղի հեղափոխականորեն տրամադրված շրջանակների հետ: Այդ բանակցությունների արդյունքում Մ. Տամատյանն ընկերների հետ անդամագրվում են Հնչակյան կուսակցությանը: Հատկապես կուսակցական գրակա-նության մեջ անդրադառնալով այս հարցին

շատ հեղինակներ⁵ զարգացնում են այն տեսակետը, որ իբր բոլոր այդ գործիչները անվերապահորեն ընդունում ու որդեգրում են այդ կուսակցության գաղափարախոսությունն ու գործելաձևերը: Մի բան, որն իրականությանն այնքան էլ չի համապատասխանում: Թե՛ Մ. Տամատյանը և թե՛ նրա ընկերներից շատերը կամ ընդհանրապես տեղյակ չէին կամ այնքան էլ լավ չէին հասկանում սոցիալիստական գաղափարախոսությունն ու նրա հիմնադրույթները: Պարզապես նրանց մտահոգում էր մեկ հիմնական հարց՝ հայ ժողովրդի վիճակն այլևս անտանելի էր դարձել, որ հատկապես գավառի հայությունը գտնվում էր անխուսափելի կործանման եզրին և ով պայքար կնախաձեռներ այդ խնդրի լուծման օգտին, նրանք կպաշտպանեին ու կծառայեին այդ ուժին: Նրանց համար բոլորովին կարևոր էլ չէր այդ ուժի անունը կամ ծրագրային դրույթներն ու թեզերը: Առավել ևս թե ինչ իզմի դաշտում են գտնվում նրանք: Ասվածի հաստատումն էր այն իրողությունը, որ գրեթե բոլոր հայաշատ վայրերում **Հնչակյան կուսակցությունն սկզբնական շրջանում հաջողությամբ հիմնադրում էր իր տեղական կառույցները և որ կուսակցությունն աննախադեպ հաջողություններ արձանագրեց այդ ասպարեզում:**

Հնչակյան կուսակցությանն անդամագրվելու պահից սկսվում է Մ. Տամատյանի հեղափոխական գործունեության երկրորդ կարևոր՝ կուսակցական փուլը, որը կներկայաներ հաջորդիվ:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. **Еремеев Д. Е.**, Этногенез турок. – М., 1971.
2. **Чихачев П. А.** Великие державы и Восточный вопрос. – М., 1970
3. **Pastermajian Hrand**, Hitoire de L'Armenie. – Փարիզ, 1964
4. Հիմնական կանոնագիր Միացեալ ընկերութեանց հայոց: – Կ.Պոլիս, 1880
5. **Տամատեան Մ.**, Իմ յուշերէս: – Պէյրուս, 1985
6. **Ղազարեան Վ.**, Իբրեւ ներածութիւն Կիլիկեան երազին նաւորդը
7. **Թովմասյան Բ.**, Միհրան Տամատեանի յուշագրութիւնը, ինչպէս սկսաւ եւ ինչու մնաց անաւարտ: // «Արեւ» թերթ, թիվ 15706
8. **Տեփոյեան Պ.**, Մեր մեծ ծերունին: // «Արեւ» թերթ, թիվ 8145
9. **Տեփոյեան Պ.**, Միհրան Տամատեան (1863-1945): – Պէյրուս, 1964
10. **Գերրնտիր Ա. Յ.**, հայ մը, // «Արեւ» թերթ, թիվ 8145
11. «Դրօշակի» նամակը Մ. Տամատեանին, Ռոստոմ Նամականի, մահուան վաթսուամեակին առթիւ, իմը. Հր. Տասնապետեան: – Պէյրուս, 1979
12. **Սարգսյան Ս.**, «Արմենիա» պարբերականը ազատագրական գաղափարախոսության ակունքներում, Ե., 2014
13. «Արեւ», թերթ, թիվ 5630
14. **Ռուբէն**, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, Բ. Հատոր: – Պէյրուս, 1973
15. **Տասնապետեան Հ.**, Հայ յեղափոխական շարժումը մինչեւ Հ.Յ.Դաշնակցութեան կազմութիւնը: – Աթենք, 1990
16. **Տեփոյեան Պետրոս Յ.**, Միհրան Տամատեան (1863-1945): – Պէյրուս, 1964

Сдана/Հանձնվել է՝ 3.06.2020
 Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 5.06.2020
 Принята/Ընդունվել է՝ 8.06.2020

⁵ Գրեթե բոլորը, որի պատճառով էլ ձեռնպահ ենք մնում ազգանուններ և աշխատությունները նշելուց: